

Si ka badu, ka ta biradu. **Unha experiencia de investigación sobre coidados transnacionais levada ao audiovisual**

Luzia Oca González

Universidade de Santiago de Compostela

Keina Espiñeira

Universidade da Coruña

Belén Fernández Suárez

Universidade da Coruña

Antía Pérez-Caramés

Universidade da Coruña

Iria Vázquez Silva

Universidade de Vigo

RESUMO: Este artigo mostra a intersección entre unha investigación etnográfica e un documental audiovisual. En concreto, levouse a cabo unha investigación no comportamento transnacional das familias migrantes caboverdianas en Burela, analizando, concretamente, o fluxo das remesas e tamén dos coidados transnacionais. A aproximación que facemos ás familias transnacionais caboverdianas adopta un enfoque de xénero, onde se observa a relevancia das mulleres caboverdianas no tecido desas relacións transnacionais entre a Illa de Santiago e Burela. Así mesmo, o enfoque é lonxitudinal, dando conta da diversidade de formas familiares existentes, que responden a distintos momentos do ciclo familiar e migratorio, así como a graos diferentes de transnacionalización e dispersión internacional da familia. Con base nestes criterios, deseñouse unha estratexia metodolóxica multisituada en Burela e Cabo Verde a través do seguimento de cinco familias. Un dos froitos desta investigación é o documental *Si ka badu ka ta biradu*, onde o uso de técnicas audiovisuais dialoga co propio proceso investigador.

Palabras chave: migración caboverdiana; Galicia; enfoque de xénero; coidados; prácticas transnacionais.

Si ka badu, ka ta biradu. Una experiencia de investigación sobre cuidados transnacionales llevada al audiovisual

RESUMEN: Este artículo muestra la intersección entre una investigación etnográfica y un documental audiovisual. En concreto, se ha llevado a cabo una investigación sobre el comportamiento transnacional de las familias migrantes caboverdianas en Burela, analizando, concretamente, el flujo de remesas y también de cuidados transnacionales. La aproximación que hacemos a las familias transnacionales caboverdianas adopta un enfoque de género, donde se observa la relevancia de las mujeres caboverdianas en el tejido de estas relaciones transnacionales entre la isla de Santiago y Burela. Asimismo, el enfoque es longitudinal, dando cuenta de la diversidad de formas familiares existentes, que responden a distintos momentos del ciclo familiar y migratorio, así como a grados diferentes de transnacionalización y dispersión internacional de la familia. Con base en estos criterios, se diseñó una estrategia metodológica multisituada en Burela y Cabo Verde a través del seguimiento de cinco familias. Uno de los frutos de esta investigación es el documental *Si ka badu ka ta biradu*, donde el uso de técnicas audiovisuales dialoga con el propio proceso investigador.

Palabras clave: migración caboverdiana; Galicia; enfoque de género; cuidados; prácticas transnacionales.

Si ka badu, ka ta biradu. A research experience on transnational care brought to audiovisual

ABSTRACT: This article shows the intersection between an ethnographic research and an audiovisual documentary. Specifically, research has been carried out on the transnational behaviour of Cape Verdean migrant families in Burela, analysing, particularly, the flow of remittances and transnational care. Our approach to Cape Verdean transnational families adopts a gender focus, where we observe the relevance of Cape Verdean women in the fabric of these transnational relationships between the island of Santiago and Burela. Likewise, the approach is longitudinal, taking into account the diversity of existing family forms, which respond to different moments in the family and migratory cycle, as well as to different degrees of transnationalisation and international dispersion of the family. Based on these criteria, a multisite methodological strategy was designed in Burela and Cape Verde through the monitoring of five families. One of the fruits of this research is the documentary *Si ka badu ka ta biradu*, where the use of audiovisual techniques dialogues with the research process itself.

Keywords: Cape Verdean migration; Galicia; gender approach; care; transnational practices.

1. Introducción

O documental *Si ka badu ka ta biradu* é o resultado dun proceso de investigación sobre a circulación transnacional das remesas e os coidados articulada polas mulleres entre a illa de Santiago, en Cabo Verde, e a localidade mariñeira de Burela, en Galicia. O filme segue a vida de cinco familias transnacionais que abranguen ata catro xeracións de mulleres migrantes, que relatan as súas vidas e dan conta do funcionamento da división sexual do traballo a escala transnacional. A medida que profundamos na natureza de facer unha filme etnográfica descubrimos a súa significación como ferramenta metodolóxica.

O campo dos estudos migratorios está a experimentar un gran interese polas visualidades e os métodos de investigación visuais (Martiniello, 2017; Nikielska-Sekula e Desille, 2021; Smets et ao., 2019). En particular, os métodos audiovisuais resultan moi suxestivos para investigar os procesos de mobilidade, xa que as imaxes facilitan a visualización e o exame do movemento e o posicionamento espacial dos corpos, xunto coas consecuentes interaccións sociais. O potencial inherente dos audiovisuais reside na súa capacidade para captar as dimensións sensoriais da migración. O rexistro das expresións corporais e os sinais non verbais permite profundar nos aspectos afectivos e emocionais da experiencia migratoria, así como na súa comunicación dentro das comunidades ou a públicos máis amplos.

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Illa de Santiago (traballo de campo).

O proxecto de investigación que sustenta a produción fílmica deste traballo foi un estudo en materia de cooperación ao desenvolvemento que levou por título “*Familias caboverdianas en Galicia. Impacto para o desenvolvemento da transnacionalización dos coidados e as remesas*” e foi financiado pola Dirección Xeral de Relacións Exteriores e coa UE da Xunta de Galicia, desenvolvéndose entre finais do ano 2021 e comezos do 2023. O proxecto foi realizado en colaboración coa ONG AGARESO (Asociación Galega de Comunicación para o Cambio Social), unha organización sen ánimo de lucro, formada por un colectivo de profesionais do entorno da comunicación en Galicia que desenvolven, principalmente, proxectos de cooperación internacional e de educación para o cambio e acción social. A investigación foi desenvolvida por un equipo formado por cinco investigadoras de diversas disciplinas: Antropoloxía, Socioloxía, Ciencias Políticas e Comunicación audiovisual; todas elas con formación e especialización investigadora en feminismo e xénero, integrando as unidades e centros de investigación nesta materia das súas institucións de pertenza, e estando adscritas ás tres Universidades do Sistema Universitario Galego (Universidade da Coruña, Universidade de Santiago de Compostela e Universidade de Vigo).

Para alén da investigación concreta que dá lugar á realización do documental, o traballo de pesquisa desta equipa conta á altura da publicación deste artigo cunha traxectoria dunha década, na que vén indagando sobre a imbricación entre as migracións e o xénero, e, particularmente, repousa na experiencia investigadora de máis de dúas décadas dunha das súas integrantes, a antropóloga, Luzia Oca. Esta iniciou en 1998 a súa relación coa comunidade de orixe caboverdiana asentada na localidade de Burela, onde coordinou un traballo pioneiro de intervención, baseado no método etnográfico, que se desenvolveu ao longo de tres anos e sentou as bases da atención municipal aos colectivos migrantes da localidade. Máis de dúas décadas despois, e após unha longa investigación antropolóxica, que ampliou o seu terreo á illa de Santiago en Cabo Verde, os coñecementos adquiridos e a ampla rede de contactos tecida nas localidades de orixe, constituíron o punto de partida deste traballo audiovisual.

2. O marco contextual

A chegada de inmigrantes caboverdianos a Galicia é un exemplo do “xiro migratorio” que tivo lugar nos países do Sur de Europa, cando países como Portugal, España e Italia pasaron de ser países de emigración a países de inmigración (King, Fielding e Black, 1997). Os traballadores estranxeiros veñen a cubrir os nichos laborais abandonados polos nacionais que non aceptan as condicións de traballo de determinados sectores. Desta forma, a man de obra estranxeira incorpórase a un mercado de traballo secundario como é a pesca en Galicia. O sector pesqueiro vive unha progresiva substitución de traballadores nativos por outros chegados de fóra: primeiro na mariña mercante, posteriormente na flota pesqueira de altura e grande altura propiciada polos acordos internacionais, e finalmente, nos barcos de baixura e artesanais. Este proceso de substitución étnica no mundo do mar galego débese á dureza das condicións laborais do sector, a uns beneficios económicos decrecentes, ás longas paradas de actividade por motivos biolóxicos e á oferta de traballo en sectores pouco cualificados como a construción que reduciron o volume de mariñeiros autóctonos (Piñeiro Antelo, Durán Villa e Santos, 2018).

A inmigración caboverdiana está presente en Burela desde finais dos anos 70, cando un grupo, composto maioritariamente por homes, chegou para traballar na construción dunha fábrica de aluminio na contorna. Unha vez rematada esta montaxe, en 1978, algúns homes conseguiron inserirse laboralmente na pesca de alta mar, nun momento en que os autóctonos estaban a retirarse deste sector pola dureza das condicións de traballo. Foi a partir deste data que se asentou unha primeira e pequena comunidade, que xa contaba con algunhas mulleres e crianzas. Ao longo de toda a década dos 80 produciuse un lento pero continuo proceso de chegada de homes para traballar no sector pesqueiro¹ e unha serie de movementos de reagrupamento familiar, a través dos cales chegaron esposas e crianzas a Galicia, na maior parte dos casos, vía Portugal. A comunidade no fin desta década dos oitenta chegou a estar constituída por unhas 250 persoas (Oca, 2015a).

Os anos 1990, en especial o período 1993/1999, foron de crise para a comunidade, que perdeu boa parte dos seus integrantes por causa da aplicación da política pesqueira da Comunidade Económica Europea (CEE), cun movemento de re-emigración a outras xeografías, entre as que destacou a cidade de Zaragoza, pero tamén con destinos internacionais a enclaves nos que había presenza caboverdiana como Lisboa, París ou Marsella. Estímase que arredor de 100 persoas abandonaron Burela, nalgúns casos, familias enteiras.

A situación das mulleres desta comunidade ten sido caracterizada pola súa excepcionalidade nas colectividades migrantes orixinais de Santiago. Até a entrada da década de 2000, todas as mulleres que migraron a Burela fixérono en calidade de esposas, seguindo o padrón migratorio da illa de Santiago, no que o home é considerado actor principal. Esta excepcionalidade está relacionada co padrón de inserción laboral dos seus maridos, que entre 1978 e 2005 tiveron a pesca de altura como única opción posíbel, ocupando un nicho laboral non desexado pola poboación autóctona (Oca, 2015b). A ausencia dos homes caboverdianos durante os longos períodos de pesca levou a que as mulleres se foran convertendo, primeiro, nas responsábeis da estruturación interna da comunidade e do proceso de enculturación das persoas descendentes, a quen transmitiron a lingua e cultura caboverdianas. Co paso do tempo, as mulleres acabaron por se converter nas representantes e interlocutoras públicas do colectivo perante as institucións de Burela e a sociedade en xeral.

Pero esa posición non indica un poder por parte das mesmas, polo menos nas dúas primeiras décadas de vida da comunidade. A inexistencia de grupos domésticos encabezados por mulleres soas, sen maridos, amosa a centralidade dos homes na estrutura familiar. A pesar desta centralidade, as características do emprego masculino propiciaron unha monoparentalidade temporal e cíclica en grupos domésticos, caracterizados pola ausencia periódica do pai, constituídos como grupos domésticos matrifocais, nos que a figura feminina constitúe o elemento central. Esta centralidade xorde como consecuencia da imposibilidade temporal de realizar o ideal da familia e non como alternativa ao dominio masculino, polo tanto, trátase dunha matrifocalidade integrada nun contexto social de forte dominación masculina (Oca, 2013).

1 Para máis información sobre o traballo a incorporación dos mariñeiros caboverdianos ao sector pesqueiro en Burela ver Oca, Luzia (2015b). «De Cabo Verde a Galicia: Trabajo en la pesca y transformación de las relaciones de género en contexto migratorio». *Revue Internationale d'Ethnographie*, 5, 90-103.

A partir do inicio da década de 2000, a comunidade caboverdiana experimentou un acelerado crecemento, que a levou a cuadruplicar o seu volume até 2011, pasando das 500 persoas residentes na localidade burelá e a súa contorna. Nesta fase, as familias de longa residencia puxeron en xogo o seu capital económico e social, para facilitar a migración legal da súa parentela residente en Cabo Verde, destacando a figura dos sobriños e sobriñas. Perante un contexto de proliferación de ofertas de emprego en sectores laborais feminizados (nomeadamente, o sector dos coidados e a hostalería) comezou a desenvolverse unha corrente migratoria autónoma de mulleres, a maior parte delas, nais solteiras en orixe. Tamén moitas mulleres caboverdianas asentadas en Burela incorporáronse laboralmente a empregos baseados en tarefas feminizada no ámbito pesqueiro como é traballo en empresas de procesados de peixe. Reproducíase na comunidade caboverdiana unha división do traballo no mundo do mar que reproduce una ideoloxía de xénero onde as actividades no mar se asociaban á masculinidade e as actividades con base na terra á feminidade (Fløysand e Sæther, 2007).

Na actualidade, a comunidade caboverdiana que reside en Burela conta até con catro xeracións e o fluxo migratorio persiste, polo que existe renovación e dinamismo na colectividade.

3. As mulleres da illa de Santiago de Cabo Verde

As principais localidades de orixe da corrente migratoria badía a Burela están situadas en medios rurais costeiros da illa de Santiago, pertencendo aos concellos de Santa Catarina e Ribeira Grande de Santiago, que ocupan a maior parte da costa oeste e do centro da illa. Este territorio pode ser definido pola súa aridez, agás nalgunhas ribeiras, nas que o verde da vexetación contrasta coa cor castaña predominante. Alén da situación xeográfica e o seu reducido tamaño, as principais localidades de orixe partillan unha situación periférica dentro da illa. A orla costeira oeste de Santiago está marcada pola escasa poboación, sobre todo canto máis perto da costa, que está salpicada de pequenos núcleos, máis ou menos distantes.

As mulleres *badías*, foron consideradas dende o inicio do poboamento como forza de traballo escrava, existindo unha continuidade nesa consideración das mulleres como traballadoras, sendo un elemento de identidade que se suma ao primordial da súa consideración como reprodutoras e traballadoras domésticas e de coidados. Estas mulleres traballan polo tanto en dous espazos diferenciados: tanto dentro do grupo doméstico como fóra del.

Nas illas emerxeron dous tipos de estrutura familiar que coexisten até a actualidade: unha de orientación patrilocal e outra matrilocal, asociadas a unha filiación bilateral, que recoñece ambas liñas de parentesco, paterna e materna. Na familia caboverdiana existiu ao longo dos tempos unha forte tendencia á matrifocalidade nas familias de ambas orientacións, entendida como un tipo de organización social no que a nai ten unha posición central na familia, dende o punto de vista estrutural, afectivo e cultural.

É necesario resaltar que ambas orientacións, patrilocal e matrilocal, están enmarcadas nun sistema ideolóxico patriarcal, no que a monoparentalidade feminina xorde como resultado da imposibilidade de concreción do ideal de familia, baseado no matrimonio católico e non como alternativa ao dominio masculino. Na sociedade badía persiste a ideoloxía patriarcal da

organización familiar, sustentada na presenza masculina como figura de autoridade no grupo doméstico, que ademais sería máximo responsábel da esfera de produción. Esta ideoloxía presenta unha notábel vitalidade, a pesar de que na práctica o home é unha figura ausente na metade dos fogares. Esta vitalidade da ideoloxía de xénero dificulta o empoderamento feminino, nos casos en que mulleres en solitario ou xunto con outras mulleres son capaces de cumprir a totalidade das funcións de provisión dos grupos domésticos (Oca, 2015a).

4. A formulación da investigación

Esta investigación centrouse na análise do comportamento transnacional das familias migrantes caboverdianas, estudando, concretamente, dous procesos de circulación entre ambos os extremos da corrente migratoria: o das remesas e o dos coidados. No relativo ás remesas e, aínda sabendo da enorme importancia que teñen as achegas monetarias da diáspora para o arquipélago, que no ano 2022 representaron case o 15% do PIB, de acordo cos datos do Banco Mundial, quixemos analizar tamén as denominadas remesas sociais. Este concepto xurde a finais dos anos noventa para dar conta da circulación de ideas, valores, comportamentos, identidades e capital social e non só bens económicos ao longo do espazo social transnacional que tecen as persoas migradas coas súas comunidades de orixe (Levitt, 1998; Levitt e Lamba-Nieves, 2011). En certo modo, na investigación consideramos os coidados como unha forma máis de remesa social, pero tamén as remesas como unha forma de coidar da familia que está lonxe, polo que entrelazamos ambos os elementos ao considerar que as prácticas sociais transnacionais son unha forma de garantir a sustentabilidade da vida entre as comunidades diaspóricas, como é o caso da caboverdiana.

A aproximación que facemos a esta temática central da investigación ten en conta a cuestión do cambio xeracional, polo que adopta un enfoque lonxitudinal, mais tamén pretende dar conta da diversidade de formas familiares existentes, que responden a distintos momentos do ciclo familiar e migratorio, así como a graos diferentes de transnacionalización e dispersión internacional da familia. Con base nestes criterios, deseñouse unha estratexia metodolóxica multisituada en Burela e Cabo Verde.

A metodoloxía da investigación foi de carácter mixto e se articula fundamentalmente a través de dous métodos de investigación:

- » 1. O traballo de campo etnográfico lonxitudinal desenvolvido previamente en ambos extremos da corrente migratoria (Galicia e Cabo Verde). Para este proxecto, en primeiro lugar, iniciouse o traballo de campo en Burela coa selección das familias, onde foron identificadas un total de cinco grupos familiares, seguindo criterios como as fases de chegada, xeracións presentes, tipos de familia e localidades de orixe, co obxectivo de captar a diversidade dentro das comunidades de orixe e destino. Nesta fase de traballo de campo en Burela realizáronse 12 entrevistas entre novembro e decembro de 2021. A partir deste traballo preparouse a segunda fase do traballo de campo, que se desenvolveu en febreiro de 2022 en Cabo Verde (localidades de Cidade Velha, Porto Rincão, Atxada Tenda e Picos, ademais da capital, Praia), seguindo as indicacións e contactos das familias de Burela. En Cabo Verde foron realizadas 19 entrevistas con mulleres de cada

unha das familias, nas que se trataron asuntos relacionados coa organización e prestación de coidados no espazo transnacional, así como os patróns de remesas. O traballo de investigación posterior levounos a ampliar a xeografía da investigación, realizando 5 entrevistas en total a mulleres dos grupos familiares con residencia na Grande Lisboa e en París, onde existen múltiples ramificacións da comunidade transnacional con orixe na illa de Santiago.

- » 2. A segunda metodoloxía integrada neste proxecto consistiu no uso de técnicas audiovisuais. Estas técnicas desempeñaron un papel crucial no apoio e documentación da investigación, rexistrando as testemuñas, as narracións e os espazos narrativos a nivel audiovisual, coa participación neste eido da ONG AGARESO. Un aspecto innovador deste proxecto foi a incorporación de técnicas audiovisuais non só como ferramenta de investigación, senón tamén como medio principal de divulgación de resultados e sensibilización. Neste senso, a cámara de vídeo foi unha ferramenta que acompañou e documentou o proceso de investigación ao longo de todo o traballo de campo. De feito, seguindo os principios da antropoloxía audiovisual participativa, iniciouse un proceso compartido de reflexión sobre o material filmado. Así, a estrea do documental o 18 de decembro de 2022, realizouse en Burela coa presenza de parte das familias protagonistas, xerándose un debate posterior á proxección sobre o contido da película, mais tamén sobre o proceso de creación.

Nos estudos críticos contemporáneos sobre migración, os métodos visuais esfórzanse por transcender as meras análises de representación, buscando un compromiso máis profundo coas accións. O obxectivo é reforzar ás persoas participantes na capacidade de representación e re-equilibrar as dinámicas de poder nas interaccións da investigación. Dentro das estratexias participativas, especialmente no contexto da cinematografía, o elemento visual, en tanto que proceso, pode emerxer como un “encontro” (Richardson-Ngwenya, 2012) que facilita a creación de coñecemento, en lugar de limitarse a medialo. Isto subliña unha preocupación central nos estudos, a saber, a exploración da representación e a construción de arquetipos narrativos, particularmente no contexto das mulleres africanas como figuras migrantes. Nesta conxuntura, resulta crucial examinar como o filme resultante nos desafía a nivel conceptual. De que maneira o filme é capaz de cuestionar os nosos paradigmas conceptuais?

A través destas técnicas, a investigación formula como obxectivo principal a visibilización e posta en valor da achega das mulleres caboverdianas ás estratexias de supervivencia tanto das súas propias familias, na súa acepción transnacional, como das familias galegas ás que prestan o seu traballo de coidados. Entre os obxectivos específicos, máis concretos, atópase en primeiro lugar a avaliación da reorganización familiar nos contextos migratorios, tendo en conta dúas áreas fundamentais: a reorganización do traballo de coidados e o envío de remesas. Así mesmo, propúxose a identificación e análise da cadea global de coidados nas familias caboverdianas desde un enfoque lonxitudinal, examinando as distintas xeracións de mulleres caboverdianas que se asentaron en Galicia desde os anos 1970, así como as transformacións desta organización transnacional de coidados ao longo do ciclo vital das mulleres. Por último, investigouse sobre o papel da circulación dos coidados e das remesas no espazo transnacional

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Illa de Santiago (traballo de campo).

tecido pola comunidade caboverdiana en Galicia no desenvolvemento e benestar, tanto das familias do país de orixe como da sociedade galega de destino.

Vinculado a estes obxectivos, o principal enfoque teórico que se empregou para a análise da circulación transnacional do traballo reprodutivo entre Cabo Verde e Galicia foi o das cadeas globais de coidados. Esta teoría serve para analizar a inserción laboral das mulleres migrantes a través do traballo doméstico e de coidados de crianzas e maiores nos países de destino, ao tempo que incorpora unha reflexión sobre os efectos de esta emigración nos países de orixe. Con este dobre ángulo analítico ponse de manifesto que son as mulleres máis pobres procedentes de países do sur global as que coidan de criaturas e persoas dependentes das familias máis acomodadas dos países do norte global, ao tempo que precisan procurar entre as súas comunidades de orixe, o apoio doutras mulleres máis pobres, maiores, da contorna rural... para facerse cargo das responsabilidades e traballos de coidados que deixan coa súa partida (Yeates, 2009, 2011). Trátase, en palabras da socióloga estadounidense Arlie Russell Hochschild (2001), dunha fuga de coidados desde os países empobrecidos aos enriquecidos. Diferentes estudos de caso teñen analizado este fenómeno en diferentes contextos xeográficos, sendo unánimes con respecto a unha das características principais das persoas que compoñen cada un dos elos da cadea: estas son, maioritariamente, mulleres.

O enfoque das cadeas globais de coidados visibiliza a xestión do traballo de coidados nas migracións, a través das mulleres que migran, mais ao mesmo tempo leva á necesaria incorporación na análise das persoas que fican no país de orixe. Así, coidar a través das fronteiras, ou conceptos como os “coidados transnacionais”, a “circulación dos coidados” ou a “familia a distancia” (Lobo e Braz, 2016) ocuparon estudos e debates desde finais do século XX até á actualidade (Baldassar et al., 2006).

Porén, hai que resaltar que son escasos os estudos sobre cadeas globais de coidado con migracións africanas como protagonistas. O estudo de caso que aquí se presenta, baseado nas migracións caboverdianas, pon de manifesto unha serie de especificidades que poden contribuír para enriquecer o debate teórico sobre o papel das distintas estruturas e papeis familiares nos procesos migratorios. Como se verá máis adiante, os agregados familiares caboverdianos son maioritariamente de natureza extensa, e neles coexisten os padróns patrilocal e matrilocal. Este escenario fará necesario atender outras relacións distintas da conxugal entre os/as migrantes e seus/súas familiares en orixe, primando as relacións familiares interxeracionais como eixe prioritario de análise.

5. A experiencia transnacional das familias caboverdianas a través do documental

O documental iníciase na localidade de Porto Rincão, unha das que máis migrantes ten aportado á comunidade burelá. Nesta pequena vila pesqueira, aproximadamente a metade dos grupos domésticos son monomarentais, encabezados por mulleres soas cos seus fillos e fillas, e ás veces algún dos avós ou avoas. Tres mulleres, pertencentes a dúas familias, relatan as súas vidas e as duras condicións de existencia neste contexto de homes ausentes, tanto das responsabilidades económicas paternas como dos coidados.

O primeiro fogar está habitado por Funha e súa filla Zuleika, xunto cos dous fillos menores desta. Dúas fillas e un fillo de Funha xa tomaron o camiño da emigración, estando dous en Burela e unha en Zaragoza. As irmás de Funha migraron hai anos a Francia, onde se asentaron coas súas familias. Unha delas acolle temporalmente á nai anciá, a quen Funha agarda para coidala na súa vila natal. Mentres tanto, ambas traballan nunha empresa agrícola nunha zona próxima á localidade. Zuleika soña con reunirse cos seus familiares en Burela, para o que sabe que pode deixar a Funha ao coidado dos seus nenos.

No segundo fogar, Gracilina relata unha vida chea de traballos para sacar adiante aos seus cinco fillos e fillas. As súas palabras denuncian a dureza da supervivencia das mulleres caboverdianas, aínda que sinte que valeu a pena, pois toda a súa descendencia chegou á maioría de idade, cun proxecto de vida familiar en torno da pesca artesanal. Nese proceso de saír adiante, a irmá Ernestina, que reside en Burela dende 2007 foi unha peza fundamental, axudando coas súas remesas aos estudos dos sobriños e sobriñas e á vida cotiá da familia de Gracilina, que se fixo cargo dende aquela dos coidados da nai de ambas, falecida pouco antes das gravacións do documental. Ernestina, nai dun único fillo que se reuniu con ela en Burela pouco tempo despois da migración materna, é exemplo das mulleres chegadas coa renovación do século XXI cun proxecto autónomo, aínda que moi ligado á súa familia en orixe.

A segunda das localizacións presentes no documental sitúase na costa nororiental da illa, na pequena localidade de Atxada Tenda, fundada na liña de costa por persoas procedentes da Rubera (val) de Principal, nos pés da Serra Malagueta, un dos escasos lugares da illa con condicións para a agricultura ao longo de todo o ano. A familia de Malaquíás, dedícase á horta e á produción de augardente de cana, estando grande parte dos seus fillos e fillas en diversas localizacións en Francia e o maior en Burela, onde foi un dos pioneiros. Quinta, a súa nora, reflexiona en voz alta sobre a súa renuncia a migrar, co fin de tomar conta das persoas maiores,

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Illa de Santiago (traballo de campo)

mentres desexa e facilita a migración dos seus fillos e fillas, parte deles xa fora do país. Quinta mantén os lazos coa familia migrada, entre a que se encontra Desidéria, a súa cuñada, unha das pioneiras da migración caboverdiana no estado español. Casou moi nova en Cabo Verde e pouco despois migrou, en 1975, chamada polo marido. Chegou a Cangas de Foz en 1978, tras un periplo de tres anos por terras de Portugal, Teruel e Álava, acompañado ao seu home nas grandes obras de construción civil nas que traballou. Desi ten unha filla, Isa, coa que chegou acabada de nacer a Burela, e dous fillos, todos residentes en Burela. Desidéria ten sido sostén de coidados para moitas persoas, alén da súa propia familia. Isa e a súa filla Melanie, nai á súa vez de dous nenos, dan testemuño da inestimábel axuda de Desidéria, para conseguir conciliar as súas vidas laborais e familiares.

Cidade Velha, antiga capital do arquipélago, declarada Patrimonio Mundial da Humanidade pola UNESCO en 2009, é o lugar onde vive a familia de Joia, muller nonaxenaria que actualmente vive coa súa filla Bentinha. A súa filla máis nova, Nila, ven axudar nos seus coidados todas as fins de semana dende a capital, liberando o tempo da irmá. Trátase dun fogar

matrifocal alargado, no que no pasado chegaron a convivir tres das fillas de Joia xunto coa súa descendencia, así como un sinfín de netos/as e bisnetos/as, que foron criados nesta casa en diversos períodos. Na actualidade, este fogar, case baleiro, mostra as feridas da migración, a ausencia provocada polo fluxo migratorio a Burela e outros destinos da diáspora. Como se un vaso comunicante se tratara, o fogar da súa filla Belita en Burela parece ter gañado un lugar de centralidade nesta familia transnacional, cunha forte presenza en Burela, iniciada en 1978 por unha sobriña de Joia, pioneira na costa luguesa. Esta, promoveu a migración do marido de Belita no inicio da década de 2000, chegando posteriormente ela e despois súa filla e fillos, de forma escalonada. Belita traballa como coidadora de apoio no fogar de persoas anciás. Soña con ir a Cabo Verde, aínda que é consciente de que seu fogar agora está en Burela, como apoio na crianza dos netos e netas que cada fin de semana enchen a súa casa. As palabras da súa filla Zuleika, que deu a luz á súa primeira filla no proceso do documental, testemuñan as mudanzas xeracionais respecto do lugar dos coidados nos procesos migratorios.

O documental acompaña a viaxe dunha muller, Siza, que nos ensina sobre a ilusión da viaxe, preparando malas cheas de agasallos e encomendas, que serán distribuídos polos camiños da illa, entre amizades e parentes. A súa viaxe serve tamén para amosar o contraste entre Praia, a capital do arquipélago, onde construíu a súa casa xunto co seu marido, e a zona rural de Picos, onde se atopa o fogar da súa familia, onde quedan dúas das súas irmás, ás que visitará. A lembranza das persoas maiores que xa non están, mostra unha das caras máis crúas das migracións.

6. Conclusións

O documental etnográfico “Si ka badu, ka ta biradu” (2022) -traducido como “*Se non te vas, non podes volver*” é o resultado dun denso traballo de investigación sobre a comunidade caboverdiana en Galicia, especialmente, sobre os coidados transnacionais a través das voces femininas de 5 familias asentadas en Burela (Galicia) en diálogo con mulleres da súa familia que residen en Cabo Verde. En esencia, a investigación precede e dá forma á creación do documental etnográfico, seguindo o principio articulado por Heider (2006).

Sen ese traballo etnográfico previo non podería ter lugar a confianza depositada polas informantes diante da cámara, e tampouco sería posible a súa xenerosidade á hora de amosar as súas vidas e espazos íntimos, por non falar das súas propias emocións. O documental vai narrándonos a vida cotiá destas mulleres caboverdianas, a cámara vóltase un elemento máis do relato transnacional e migratorio, do peso dos traballos de coidados e do espazo compartido entre investigadoras e investigadas. O documental quere darlle voz ás mulleres migrantes, poñelas á fronte do seu relato, e facelas protagonistas case exclusivas desa dobre carga de traballo que realizan na sociedade de acollida. A ausencia da presenza masculina no documental, aínda que buscada, amosa tamén a súa fuxida do traballo reprodutivo e do espazo privado. No momento do rodaxe era case anecdótica a presenza de homes, a non ser para ser coidados ou alimentados.

A incorporación de métodos visuais nos estudos sobre migración ten o potencial de asentar a investigación en contextos xeográficos específicos, ofrecendo unha valiosa perspec-

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Burela (traballo de campo)

tiva espacial para analizar as narrativas de pertenza, a identificación cos lugares habitados e a construción do “fogar”. A técnica do documental, co seu elemento xeográfico, facilita innegablemente a realización de enfoques multisituados. A forma en que as voces das protagonistas dialogan, conscientes dos seus lugares de orixe, convida o público a mergullarse na experiencia do transnacionalismo diaspórico, onde as nocións de partida e retorno forman parte dun continuo. Neste contexto, o campo emerxente das visualidades da migración serve de lente dinámica para comprender a dimensión transnacional. Jessica Retis e Roza Tsagarousianou (2019) sosteñen que este campo en evolución proporciona unha visión profunda das intrincadas redes sociais asociadas á migración, axudando a comprender procesos que van desde a dislocación cultural á construción da identidade, a formación de comunidades diaspóricas e as diversas expresións da hibridez cultural.

O produto fílmico resultante fai que estes resultados académicos teñan unha maior transferencia e interese social. O equipo de investigación realizou un importante esforzo por presentar o mesmo en distintos espazos sociais, como programacións culturais de concellos, locais sociais, ámbitos académicos, e tamén xeográficos, entre España, Portugal e Francia. O documental conta con subtítulos en cinco idiomas: español, galego, portugués, francés e inglés. O público aproxímase con certa empatía á realidade dunhas mulleres inmigrantes pioneiras, con enormes lazos transnacionais e cunha forte carga de coidados. A ollada do público atópase coa a dureza dos procesos migratorios, a segregación étnica dos mercados laborais en destino, e como as mulleres caboverdianas ao igual que as galegas asumen a maioría de tarefas reprodutivas como parte do mandato patriarcal.

Luzia Oca González é doutora en Antropoloxía pola USC desde o ano 2013, e Profesora Axudante Doutora na Universidade de Santiago de Compostela, tras unha experiencia de 19 anos como docente e investigadora na Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro, en Portugal. Dedicou unha longa investigación á comunidade caboverdiana de Burela, que iniciou en 1998, como coordinadora das intervencións pioneiras con esta comunidade.

E-mail: . luzia.oca@usc.es

Keina Espiñeira é profesora axudante doutora na Facultade de Socioloxía da Universidade da Coruña, onde traballa vinculada ao Equipo de Investigación Sociedades en Movemento (ESOMI). Doutora en Ciencias Políticas e da Administración pola Universidade Complutense de Madrid (2016), as súas liñas de investigación céntrase nas políticas de migración, asilo e fronteiras desde perspectivas e enfoques críticos como son as teorías pos-coloniais e os estudos de raza. E-mail: keina.espineira@udc.es

Belén Fernández Suárez é doutora en Socioloxía pola Universidade da Coruña desde 2015 e profesora contratada doutora de Socioloxía na Universidade da Coruña desde 2022. É membro do Equipo de investigación Sociedades en Movemento (ESOMI) da UDC e do Centro de Estudos de Xénero e Feministas (CEXEF, UDC). Ten dirixido diferentes investigacións vinculadas con temas de cooperación. E-mail: belen.fernandez.suarez@udc.es

Antía Pérez-Caramés é doutora en Socioloxía desde o ano 2010 e especializada en Demografía (2002) pola École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS, París). É Profesora Contratada Doutora na Facultade de Socioloxía da Universidade da Coruña. Integra o grupo de investigación ESOMI e tamén o Centro de Estudos de Xénero e Feministas (CEXEF) da Universidade da Coruña, o Arquivo da Emigración Galega do Consello da Cultura Galega e a rede internacional de investigación sobre migracións internacionais IMISCOE. E-mail: antia.perez@udc.es

Iria Vázquez Silva é doutora en Socioloxía desde o ano 2014, está especializada en migracións internacionais e xénero. A súa especialización en estudos de xénero cursouna primeiro na U. Autònoma de Barcelona (2006) e posteriormente na Universidade de Vigo (2008). É profesora axudante doutora de socioloxía Universidade de Vigo. Intégrase no Grupo de estudos en traballo social: investigación e transferencia (GETS-IT). E-mail: ivazquez@uvigo.es

Referencias bibliográficas

- BALDASSAR, Loretta, Raelene WILDING e Cora BALDOCK, 2006, “Long-distance caregiving, transnational families and the provision of aged care”, en Isabella PAOLETTI (org.), *Family Caregiving for Older Disabled*, New York: Nova Science.
- FLØYSAND, Arnt & Aslaug SÆETER (2007). “Globalización, comunidades pesqueras y construcción de género: el caso de Muros” (Galicia). *Boletín de la A.G.E.*, 4531-48.
- HEIDER, Karl G. (2006). *Ethnographic Film*. Texas: University of Texas Press.
- HOCHSHILD, AR. (2001). Las cadenas mundiales de afecto y asistencia y la plusvalía emocional. En Anthony GIDDENS y Will HUTTON (eds.) *En el límite. La vida en el capitalismo global* (pp. 187-208). Barcelona: Tusquets.
- KING, Russell; FIELDING, Anthony & BLACK, Richard, 1997, “The international migration turnaround in Southern Europe”, en Russell King e Richard Black (eds), *Southern Europe and the new immigrations* (pp. 1-25), Brighton: Sussex Academic Press.
- LEVITT, Peggy & LAMBA-NIEVES, Deepak (2011). Social Remittances Revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37 (1): 1-22. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2011.521361>
- LEVITT, Peggy (1998). Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International Migration Review*, 32 (4): 926-948. <https://doi.org/10.2307/2547666>
- LOBO, Andréa e Juliana BRAZ (orgs.), 2016, *Mundos em circulação: perspectivas sobre Cabo Verde*, Santiago, Cabo Verde: ABA Publicações Edições Uni-CV LetrasLivres.
- MARTINIELLO, Marco (2017) Visual sociology approaches in migration, ethnic and racial studies, *Ethnic and Racial Studies* 40 (8): 1184–1190. <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1295163>
- NIKIELSKA-SEKULA, Karolina, and Amandine DESILLE (eds.) (2021) *Visual Methodology in Migration Studies. New Possibilities, Theoretical Implications, and Ethical Questions*. Cham: Springer.
- OCA, Luzia (2013). *Caboverdianas en Burela (1978/2008). Migración, relacións de xénero e intervención social*. Tese doutoral defendida no Departamento de Filosofía e Antropoloxía Social da Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en: <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/9804> Consultada por última vez o 31 de decembro de 2023.
- OCA, Luzia (2015a). *Caboverdianas en Burela (1978/2008). Migración, relacións de xénero e intervención social*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- OCA, Luzia (2015b). «De Cabo Verde a Galicia: Trabajo en la pesca y transformación de las relaciones de género en contexto migratorio». *Revue Internationale d'Ethnographie*, 5, 90-103.
- PIÑEIRO ANTELO, María de los Ángeles, DURÁN VILLA, Francisco Ramón y Santos, Xosé M. (2018). “Inmigración peruana y pesca en el puerto de Cambados (Galicia): una perspectiva de género”. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 76, 218-246. doi: 10.21138/bage.2521
- RETIS, Jessica, and TSAGAROUSIANOU, Roza (eds.) (2019) *The Handbook of Diasporas, Media, and Culture*. John Wiley & Sons, Inc.

- RICHARDSON-NGWENYA, Pamela. (2012). “The affective ethics of participatory video: an exploration of inter-personal encounters”. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies* 11 (2): 250–281.
- SMETS, Kevin, Saskia WITTEBORN, Myria GEORGIU, Myria, and Koen LEURS (2019) *The SAGE Handbook of Media and Migration*. London: SAGE Publications Ltd.
- SOARES, Maria João (2005), “Crioulos indómitos e Vadios: Identidade e Crioulização em Cabo Verde – Séculos XVII-XVIII”, en *Actas do Congresso Internacional Espaço Atlântico de Antigo Regime: Poderes e Sociedades*, organizado polo IICP e CHAM da Universidade Nova de Lisboa.
- YEATES, Nicola (2009). *Globalizing care economies and migrant workers: Explorations in global care chains*. Londres: Palgrave Macmillan.
- YEATES, Nicola (2011). Global Care Chains. *International Feminist Journal of Politics*, 6(3): 369-391. <https://doi.org/10.1080/1461674042000235573>